

ОДЕСКИ ДАМАСКИН № 37 (63)¹ – НОВОБЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИК ОТ КОТЛЕНСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА. ПАЛЕОГРАФИЯ. КОДИКОЛОГИЯ. ДАТИРОВКА

ТАТЯНА БРАГА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
t.braga@ibl.bas.bg

Изследването е посветено на един новобългарски дамаскин от XVIII век, съхраняван в книгохранилище извън България, което затруднява изследването му. Досега този ръкопис не е бил обект на проучване. Статията представлява палеографско и кодикологично описание на Одеския дамаскин № 37 (63) от ръкописната сбирка на В. И. Григорович. Анализът на характеристиките на паметника, който включва графични особености, украса, орнаменти, водни знаци, го поставя сред кръга на ръкописното наследство на Котленската книжовна школа.

Ключови думи: история на българския език; Одески дамаскин № 37 (63); палеография; кодикология; В. И. Григорович; Котленска книжовна школа

ODESSA DAMASKIN № 37 (63) – A MODERN-BULGARIAN MANUSCRIPT FROM THE KOTEL LITERARY SCHOOL. PALEOGRAPHY, CODICOLOGY, DATING

TATYANA BRAGA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCE
t.braga@ibl.bas.bg

The study focuses on a 18th-century Modern Bulgarian damaskin stored in a book depository outside Bulgaria, a fact which complicates research. This manuscript has not been studied until now. The article presents a palaeographic and codicological description of the Odessa damaskin No. 37 (63) from the manuscript collection of V. I. Grigorovich. The analysis of its characteristics, which includes graphic features, decoration, ornaments, watermarks, establishes the monument as part of the manuscript heritage of the Kotel Literary School.

Keywords: history of the Bulgarian language; Odessa Damaskin No. 37 (63); palaeography; codicology; V. I. Grigorovich; Kotel Literary School

Изследваният новобългарски дамаскинский ръкопис е част от Одеския дял на сбирката на Виктор Григорович. Името на известния познавач на

българското историческо и културно наследство професор Виктор Иванович Григорович (1815–1876) обикновено се свързва с неговото пътешествие из европейската част на Османската империя през 1844–1845 г. Той е първият учен славист и българист, който обхожда българските земи, запознава се с българския народ, култура, език и история.

Резултатите от научната мисия ученият отразява в „Очеркъ путешествія по Европейской Турціи“, чието първо издание излиза в гр. Казан (Григорович/Grigorovich 1848), а второто – през 1877 г. в Москва. През 1977 г. излиза българското издание. По време на своето пътешествие той събира значително количество ръкописи, които оформят т.нар. *сбирка на Григорович*. В нея се намират много ценни паметници: Маринското евангелие, Григоровичевият паримейник, Охридският апостол, Боянското евангелие и други глаголически и кирилски ръкописи.

Уникалната си колекция от ръкописи и редки книги ученият подарява на Императорския Новоросийски университет (днес Одески национален университет „И. И. Мечников“). Дарението на В. Григорович² известно време се съхранява в университетската библиотека. През 1876 г. ръкописната сбирка е разделена на две части – едната се пази в Москва (РГБ, фонд 87³), другата, в която са ръкописи от по-ново време, остава в Одеса. Първоначално се съхранява в Научната библиотека на университета, а покъсно в Държавната научна библиотека „А. М. Горки“, днес Одеска национална научна библиотека (ОННБ). В Одеската част от сбирката на В. И. Григорович се пазят четири интересни ръкописа от XVII–XVIII в., написани на народен български език. Това са Одеските дамаскини, най-отдавна известните в науката дамаскини ръкописи. Въпреки че съществуването на тези писмени паметници е известно отдавна, на практика те са трудно достъпни, не са дигитализирани и изследвани. Ученият споменава за тях в книгата си, като още тогава ги назовава „новобългарскіе рукописи“. В „Очерка“ откривам следния запис: „Упомяну, наконецъ, что мнѣ случилось также находить новобългарскіе рукописи именно въ селахъ: Вакарелль, Эгри, Шипкѣ и городъ Рушукѣ. Древнѣйшая изъ нихъ восходитъ до половины XVIII столетія“ (Григорович/Grigorovich 1848: 191).

Българската дамаскинска книжнина от XVII–XVIII в. е самобитно българско явление. Появата ѝ бележи началото на нов етап от развитието на българския книжовен език, който се опира на диалектите и съчетава традиционни и нови езикови особености. Неоценимо достойнство на дамаскините е, че са написани на народен български език; това е първият след вековно прекъсване опит говоримият език да стане основа на книжовния (Мирчева/Mircheva 2001). За езика на българските дамаскини съществува внушителна литература (Лавров/Lavrov 1899; Григорович/Grigorovich 1848; Петканова-Тотева/Petkanova-Toteva 1963; Петканова-Тотева/Petkanova-Toteva 1965; Дѣмина/Demina 1968; Дѣмина/Demina 1971; Дѣмина/Demina 1985; Мирчева/Mircheva 1997; Милтенова/Miltanova 1980; Милтенова/Miltanova

1986; Мирчева/Mircheva 2001; Мирчева/Mircheva 2014; Митринов/Mitrinov 2005; Митринов/Mitrinov 2007; Димитрова/Dimitrova 2009: 727–740); Мичева/Micheva 2015; Мичева/Micheva 2016; Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013). Дамаскинската книжнина със съдържанието си принадлежи към средновековната литература, но със създадения книжовен език на народна основа прави преход към нов тип книжнина, написана на достъпен език.

Обектът на тази статия е един от четирите Одески дамаскина, новобългарски ръкописен паметник, който се споменава бегло в досегашната научна литература, където присъства по-скоро в реда на изброяването на дамаскински ръкописи. В тази разработка ще обърнем специално внимание на ръкопис № 37 (63). На палеографията и кодикологията на Одеските дамаскини № 36 (62) и № 38 (64) е отделено място в други наши публикации (Брага/Braga 2003; Брага/Braga 2021).

Настоящото изложение има за цел:

– да представи възможно най-пълното комплексно палеографско и кодикологично описание на паметника;

– чрез анализ на водните знаци, графиката, украсата и орнаментите да даде допълнителна информация относно времето на създаване на ръкописа, евентуално да предатира Одеския дамаскини № 37 (63) и да коригира данните в съществуващите описи;

– чрез анализ и сравнение с атрибутирани ръкописи да потвърди или отхвърли тезата относно калиграфско-художествената школа, в която е създаден ръкописът.

Ръкописът е определен като сборник на новобългарски език от В. Григорович, но не е локализиран. Някои автори съобщават, че не е ясно къде и кога е бил открит той от В. Григорович (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 16). В описанието на В. Мочулски се съобщава, че Одеският дамаскин № 37 (63) е „*рукопись XVI века из Пошехонья*“ (Мочульский/ Mochul'skii 1890: 102). Ст. Романски отбелязва: „Дали този *Сборник на новоболгарком языке*, Ркп. XVI в., изъ Пошехонья, – не може да се каже. Във всеки случай този ръкопис е близък по състава си на първия (№ 36–62), също е на източнобългарско наречие“ (Романски/Romanski 1937: 162).

Откривам топонима Пошехонье като название на историческа местност по бреговете на река Шексна (от XVI в.). В Ярославска област (Русия) през XVIII в. съществува и град Пошехонье. Българският ръкопис обаче няма отношение към тези топоними. След внимателната работа с ръкописа бяха установени и коригирани редици неточности и стана възможно Одеският сборник да бъде локализиран.

На л. 1 откривам печат с двуглав орел на библиотеката на Императорския Новоросийски университет, веднага след него с ръката на В. И. Григорович е изписано следното: „№ 63. *Рукопись на новоболгарскомъ языке*,

XVI в., in 24°, *неполная*“. След това последната дума е зачертана и е изписана думата *полнѣхонькая*⁴. Тук в описанието на В. Н. Мочулски е допуснатата неточност. В. Григорович е написал *неполная* погрешно, но след като е разгледал ръкописа подробно, е разбрал, че сборникът не е само пълен, но и последните 4 листа са останали празни и съдържат по-късни приписки. Затова така емоционално поправя грешката си. В. Мочулски, описвайки ръкописа, очевидно е видял бележката на В. Григорович, зачертаната дума *неполная* и думата, която е била изписана отдолу, и е прочел *полнѣхонькая* като *пошехоньская*. Оттук идва топонимът *Пошехонье*. Именно с това недоразумение се обяснява фактът, че Мочулски съобщава в описанието за „рукопись из Пошехонья“. Според украинския учен Ф. Петрун Одеският дамаскин 37 (63) е открит от Григорович през 1844 г. в Зограф (Петрунъ/Petrun' 1927: 152).

1. Описание на паметника

Обем. Съдържа 2+246+4 листа. Ръкописът представлява добре съхранена, подвързана книга, пълна, на обикновена хартия, липси няма. Съставен е от служби, пасхалия, поучения, кратък месецеслов, Чин вечерня, Павлово видение и др.

Подвързията е оригинална, тънки дъски, обвити с тъмнокафява, художествено обработена щампована фина кожа, с геометрична фигура в центъра във вид на ромб и с малки орнаменти във вид на четириточие, подобие на кръстен знак. Дамаскинът е със закопчалки и художествено обковани метални накрайници. Подвързията е изработена с естетически усет и в характерен художествен стил, който определено носи християнска символика и кореспондира с орнаментите в текста.

Материал. Хартията на ръкописа е доста плътна, на места с изтънявания, жълта до кафеникава, без гланц. **Водни знаци:** в ръкописа откривам воден знак корона – на л. 68 и л. 117; полумесец – на л. 135; голяма буква **М** (долу с пъпчици) – на л. 154. Знаците се виждат добре, само на някои места не са съвсем ясни. Водните знаци могат да дадат ценна информация за датировката на ръкописа, при това тя може да бъде стеснена в някои случаи дори до четвърт столетие, каквато е практиката. За тази цел е добре да има снимков материал на водните знаци 1:1, който да онагледява анализите, датировките и идентификациите. За съжаление, политиката на ОННБ не предполага възможност за правене на фотоси, именно това е причината засега само да се отбележат водните знаци в ръкописа, без да се правят сравнения с еквивалентните им знаци в наличните филиграноложки албуми. Ръкописът е с малък размер, от т. нар. 16-ка формат, при който един воден знак може се открие на четири места горе или долу при сгъвката. По тази причина не е установено дали буквата **М** (л. 154), която вероятно е придружаваща, е към основен воден знак, или е част от контрамарка. На-

дявам се по-нататъшните палеографски изследвания да позволят да се уточнят водните знаци и чрез тях – датировката на хартията.

Размери на листове: 100 x 65 мм. **Размери** на текстовото поле: 70 x 50 мм, височина на малките букви – 2,5 мм, на инициалните букви около 18–20 мм, основно по 7 реда на страница, по-рядко – по 8 реда. Ръкописът прилича на джобно тефтерче. Малкият формат свидетелства, че той трябва да е бил предназначен за корпоративно или индивидуално четене извън храма (Радославова/Radoslavova 2011: 222).

Писмото е полуустав с елементи на бързопис. Правописната система е двуерова, с преобладаваща употреба на малък ер. От надредните знаци редовна е употребата на придихания и титли, фонетични ударения, рядко двойно ударение, а също и на съкращения над сакрални думи, например **ѣъ**, **ѡѡ**, **ѣѡ** **ѣѡ**. Някои от съгласните са надредни и изписани по-дребно, има буквена пагинация.

Мастило. Ръкописът е написан с черно мастило, чиято интензивност почти не се променя. Названията на словата и кратките заглавия са изписани с червенослов, както и подзаглавията, разположени вътре в основния текст или изнесени в страничното поле. С червено мастило са също главните и малките букви в думите, които открояват новия по смисъл откъс в текста. Понякога с червено мастило са изписани цели такива думи, на някои места – само отделни инициали.

Украса. Ръкописът започва с правоъгълна заставка (л. 2а), рамките на която са тесни, двойно преплетени ленти. Те се преплитат ромбоидно в определена композиция, изрисувана с киновар и черно мастило, с размери 15x80 мм. В стила на заставките с киновар са изписани инициалите **Б** (л. 4б); **Г** (л. 16б); **В** (л. 99б) и др. Това са характерни черти на т. нар. балкански стил (Джурова/Dzhurova 1980: 39) на украсата в старобългарската книга, доминиращ през XV–XVII в. С малки орнаменти във вид на четириточие, подобие на кръстен знак, завършват Чин вечерня (л.19а), краткият месецеслов (л. 48б), епистолията (л. 139а) и самият ръкопис на л. 242а.

Съдържание. Одеският дамаскин № 37 (63) представлява сборник, съставен от:

л. 1б–19а: **Чинъ вечерни**

Начало: **НѢЧЕЛОВѢРНІИ** начинаеть сѣѣнікъ блс вень бѣ нашъ всьсѣгда ѡще ли нѣсть сѣнікъ. За молитв стѣ ѡцѣ наши гѣ Іи сѣ Хрѣте бѣ наш помѡу и нас аминь: ~

Край: **Нѣта** ѡтпѣшаеши раба своего **Блѣко** по глѣ твоєму съ миромъ тако видѣста ѡче мое спсєніє твоє єже єси оѡготовалъ прѣлицемъ всѣхъ людїє свѣтъ въ ѡткровєніє казкомъ и слава людїє твоє Ісѣма. стѣ бѣ прѣта трѣице. **Ѡче** наш трѡпаѡ: ✠ ✠

л. 196–38а: Пасхалия (таблица)

л. 20а: Ро^жѸво въ че^с...

л. 38а–48б: Краткій мѣсяцѣслов, начиная съ сѣнтявря мѣсяца

Начало: мѣ сѣптемврїа имат дни $\tilde{\lambda}$ днь имат ча^с вї и ноць вї ..

л. 39б: окт. : дї преподобни мѣри наше Петки

л. 46а: мес. Юни вї Бидовъ днь

л. 47а: мѣсец юли \mathfrak{Z} на^линь днь

Край: (л. 48в) — август — 30: Положение погаса прѣстѣи вѣце : ~

Конецъ ✧ ✧ ✧ ✧

л. 49а–57а: Слово стго іоана златоустаго о покаанни дѣшеви^и бл^вни очѣ за мѣтвѣ стїи

Начало: Привлѣчи риболовѣць мрежа оу дълбока вода метне^т мрежата оу дълбїна водна тамуса ѹловѣтъ много рїба и тегли^т мрежата на сѹхо са^т голема веселѣва. и ловци коги лувѣтъ лобѣ и ищѣтъ свѣрїа по горїнто и по долчините и по гъсто шѹмиа..

Край: ѿ колко лї є члѣка слаба работа щото исказахъ тол^ко изговорихъ дѹли и не можихъ да ги избарабарта са^т прѣрческите рѣчи щото нї кажатъ залудо са трѹди и мльви сѣбки живѣ члѣкъ на този свѣтъ.

л. 59б–98а: Поучение

Начало: чѹхте ли бл^вени хр^тїане каква є члѣска правина и члѣска лѹдота не-потребна и дрѹги гѹди дрѹгїмѹ да мѹ ѡтнеме водата ѡт двора мѹ..

Край: като пише оу битейска книга глава: гави са бѣ авраамѹ по^а дѣва Мавринска.

л. 91б–99а: Поучение

Начало: Яли и вне бл^вени хр^тїане послушайте и сички разумно разбирети: какса сички члци що тоса на тонзи свѣтъ льжовни таса сичьки прїеде ѿ бѣга разум и хитрость. бл^вени хр^тїане да бѣде ѹмь вашъ оу главите ваше и мисль ваша на цр^ттво нѣноє..

Край: Яко ще вамъ гѣ бѣ дарѹва по голѣмо добро на он^ѣзи свѣтъ дето щѣмь да го слѣвиме и почитани и сѣга и сѣкоги и до край свѣтъ и въ вѣки ами^и

л. 99б–139а: СиЮ ЄписТолиЮ гѣ вѣга и спса нашего Іса хѣ како сънидѣ съ нѣсѣ.

Начало: Вѣдомо да естъ сна стѣ. єпїстолиа, сънидѣ съ нѣсѣ въ градѣ иер^лїмь къ патрїархѹ іерѹсалимаскомѹ. за всѣу безаконна иже творить члци на зем^ли и за сьгрѣшениа, волна и неволна: послушайте оцѣ и братиа по^ве кметове и съборь

вѣси мѣли и велики хрѣтолюбѣви хрѣтиане мирѣ вѣмъ чюдное и дивное слово бѣжи..

Край: како^{мъ} сѣнь многогрѣдетъ и веселетсе слава и дръжава великии^и же съ великиимъ г҃у б҃у и сп҃су нашему Ис҃у х҃у купно же съ ст҃имъ и безначалнимъ ѿцѣмъ и прѣстѣимъ и бл҃гимъ и животворещимъ его дх҃омъ. и ннѣ^е прѣно и въ вѣки вѣкомъ аминь ❖ ❖ ❖

л. 139б–142а: Слово ст҃го ап҃ла павла: како обиди сички раи и мѣка. и како възнесенъ бѣ д҃у третие нѣво. ѿче бл҃ви. за молитвь ст҃и ѿцѣ.

Начало: Яп҃тль павель нѣкоги възнесенъ бѣ на третиа нѣво и д҃уде ѿ бѣ гла҃та ми каже ри^и на тѣнзи хора щото са на тонзи свѣтъ живи защо, прѣстѣпавать заповѣдь мѣба: и прелагаеть грѣхъ на грѣхъ и прогнѣваеть гѣ бѣга щото ги е сътвориль..

л. 164 липсва (изрязан)

л. 186б: **Ѡ**т тѣка и мѣка на грѣшници

Начало: Яли послѣшайте бл҃вени хрѣтиане да развѣрете на каквѣ са мѣчатъ грѣшнѣи чл҃ци: и рѣче ми аг҃ль ела павле да ти скажа мѣките на грѣшниците..

Л. 224б: **Ѡ**т здѣ естъ х҃убѣсти райскии. Яли послѣшайте бл҃вени хрѣтиане на сетне що ми каже аг҃ль и ела слѣ^а мене павле да видишь х҃убѣсти райски дѣто са тамъ сич ки..

Л. 231б–242а: Поучение хрѣтианомъ

Начало: Я^и ми заради това вѣса мола: о бл҃вени хрѣтиане болѣре и сиромаси стари и млади снѣве и дщери и сѣки възрастъ чл҃чки конто ще да са избеави ѿт вѣчна мѣка а то да намери цр҃ство нѣвное ..

Край: и почѣтъ и поклонение оц҃у и сн҃у и ст҃олу дх҃у и сѣги и сѣкоги и докрай свѣтъ и въ вѣки аминь: ~ ❖ ❖ ❖

Трябва да отбележа, че Слово ст҃го ап҃ла павла намирам в трите Одески дамаскина – № 36 (62), № 37 (63) и № 39 (65). Павлово видение откривам и в Тихонравовия дамаскин (Дѣмина/Demina 1971: 248–255). Е. Дьомина го публикува въз основа на сверяването със същото слово в Одеските дамаскини № 36 (62) (л. л. 89а–124б), № 37 (63) (л. л. 139б–242а) и № 39 (65) (115а–136а). Въз основа на това сверяване става възможно възстановяването на точната последователност на Слово ст҃го ап҃ла павла в Тихонравовия дамаскин (Дѣмина/Demina 1971: 43).

Видение на апостол Павел е било предмет на дългогодишен интерес в научните среди. Вариант на гръцкия текст има Тишендорф в *Apokatypses Apocryphal* под заглавие *Apokalipsis Pauli* (Tischendorf 1866: 34–69). Публикувани са и преписи, представляващи архаични славянски версии на

текста (Пыпин/Pyпин 1861: 34–69; Тихонравов/Tihonravov 1863: 40–58; Яцимирский/Iatsimirskii 1899: 457–462). Издадени са два новобългарски преписа от Тихонравовия дамаскин и Одеския дамаскин № 37–63 (Jagić 1877: 137–171; Лавров/Lavrov 1899: 22–37; Дёмина/Demina 1971: 248–255) и кратък откъс от ръкопис № НБС 106.

През 1877 г. В. Ягич публикува в сп. „Starine“ **Слово сѣго апѣтла Павла** от дамаскин № 37 (63), прави описание на фонетичните и морфологичните особености на езика на паметника (Jagić 1877: 137–171). Ученият твърди, че новобългарският текст на словото за Павлово видение е преписан от сръбско-словенската ръкописна основа, без да прави изводи относно диалектната отнесеност на паметника. В по-късния си труд, посветен на въпросите на историческата фонетика, В. Ягич, заедно с материалите от Любянския дамаскин и Белградския сборник № 50 (1480) от изданията на Новакович (1878), използва и Одеския дамаскин № 37 (63). Новобългарският преразказ е довел до разпространение на Словото, несравнимо с положението през предишния период (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 83). В дамаскината литература особено активно присъства тази апокрифна творба, например Д. Караджова открива това Слово в четири котленски ръкописа (Караджова/Karadzova 1994: 126).

Л. 243б: Пасхалия (предположително) – таблицата е незавършена.

Приписки откривам само в края на ръкописа:

(1) да са знай тази книга чи е писа Илиѣ Маркѣ по^{ма} Стефанѣфъ Илиѣ (244б).

На л. 245а приписката не се чете...., после бележка (2) Герге пенчю иванъ

На задния форзац още една приписка: (3) исписахъ сии книга да са знаи шт гѣда на светнио прѣт оль слези на ерисалии шт гѣда са неѣ ва храмѣ ва свитиѣ царковъ ва неѣле паѣха

Бележка № 1 разкрива името на книжовника, работил върху Одеския дамаскин № 37 (63), приписка № 2 е *вторична*, оставена от Герге пенчю иванъ и направена по-късно. Приписка № 3 дава ориентир за мястото и времето, когато е написана книгата.

2. Датировка на Одеския дамаскин № 37 (63)

В. Григорович (л. 1а в ръкописа) и В. Мочулски (Мочульский/Mochul'skiy 1890: 102) датират ръкописа от XVI в. В. Ягич го отнася към XVII в. (Jagić 1877). Въз основа на архаичната форма на подвързията С. Берштейн предполага датировка, не по-късна от началото на XVII в. (Бернштейн/Bernshtein 1957: 216). Според Д. Петканова ръкописът „не е по-ранен от началото на XVIII в.“ (Петканова-Тотева/Petkanova-Toteva 1965: 251). Заключение е направено въз основа на езика. Също според Д. Петканова Одеският дамаскин № 37 (63) по съдържание спада към сборници, които не съдържат Дамаскинови слава, но по същество принадлежат към дамаскината книжнина (Петканова-Тотева/Petkanova-Toteva 1963: 87). О. Младено-

ва и Б. Велчева се придържат към по-късната датировка на Д. Петканова (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 16).

Изходна база за датировка на ръкописа е класификацията на Е. Дьомина, която класифицира дамаскините по характера на книжовния език и състава им. Одеският дамаскин № 37 (63) спада към **трети тип новобългарски дамаскини** и е основан на преводите от началото на XVII в. По мнението на Е. Дьомина за този тип дамаскини е характерно неголямо количество слова от Дамаскин Студит, тъй като те са дошли при нас главно в преписи от втора половина на XVIII в. и в тях намираме по-нов вариант на текстовете (Дѣмина/Demina 1968: 59). През XVIII век част от дамаскините излизат от рамките на църковната практика и често се превръщат в четивни сборници. В тях се поместват творби от най-различен жанр и с разнообразна тематика – жития, поучения, апокрифи, исторически съчинения, религиозни разкази, повести, „мъдри“ изречения и др. По съдържание Одеският дамаскин № 37 (63) спада именно към тези сборници – пасхалия, месецеслов, епистолия, Чин вечерня, поучения и др. В настоящото изследване приемам по-късната датировка на паметника към XVIII в.

3. Особенности в графиката и украсата на Одеския дамаскин № 37 (63)⁵

В графичното оформяне на Одеския дамаскин № 37 (63) откривам правилност и геометричност, изградена на принципа на буквеното съподчинение, при което стълбците съзнателно се отклоняват, например **Ѧ, ѧ, Ѧ**. Създава се впечатление за една синхронност и уравновесеност, която се постига и чрез равномерното изнасяне в празното междуредно пространство на частите на някои графемите – **Ѧ, ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ**.

Всички тези особености и графични черти, взети в съвкупност, характеризират един тип писмо – котленското. През XVIII век, когато ръкописната книга върви към своя залез, в Котел процъфтява известната Котленска книжовна школа – едно от последните ръкописни средища по българските земи. За неин родоначалник се приема даскал Милко Котленски. Измежду неговите ученици изпъква най-яркият представител на котленския книжовен център – поп Стойко Владиславов (Софроний Врачански).

На графичните особености на котленските книжовни паметници дълго време не е обръщано достатъчно внимание (Караджова/Karadzova 1994: 53). Едва през 1964 г. Б. Ангелов споменава за приликата между почерка, орнамента и съдържанието на бележките в ръкописите на даскал Милко Котленски, Стойко Владиславов, Теодор йерей, която понякога „е толкова голяма, че само при наличие на приписки може да се разбере и уточни коя книга от кого е писана“ (Ангелов/Angelov 1963: 67).

Именно в Котел се оформя калиграфско-книжовна школа с особен тип писмо с единна ортография, което се отличава с характерни буквени начертания и общ начин на художествено оформление. Буквените начерта-

ния в котленските ръкописни паметници разкриват много общи черти в графиката – писмото е дребен полуустав. Това откривам в графичното оформяне на Одеския дамаскин № 37 (63). Чрез съзнателното изтъняване на буквените окончания и елементи, излизачи над или под графичния ред, се постига и орнаментност – друга обща особеност на този тип писмо (Караджова/Karadzova 1994: 150). Особено характерно за котленския тип писмо е успоредното изписване на дясната коса част на У, издигната високо над горния графичен ред. Характерът на котленското писмо е предимно геометричен, преобладават ъглестите начертания, а овалите са малко; използва се сравнително малък брой лигатури, често междубуквените пространства са запълнени с кръстчета. Всички тези особености откривам в графиката и писмото на Одеския дамаскин № 37 (63), с което се създава общо впечатление за цялостен орнаментален ред.

Одеският дамаскин № 37 (63) е добре оформен естетически: започва с правоъгълна заставка с ромбоидна композиция (на л. 2а), изрисувана с киновар и черно мастило, размери 15x80 мм. Налице е очевидно сходство в украсата му с тази на Часослова на Милко Котленски⁶: и двата сборника започват с много сходни заставки (л. 2а). В стила на заставките с киновар са изписани инициалите. Малки орнаменти във вид на четириточие ∴ ∴ ∴ – подобие на кръстен знак, откривам и в двата ръкописа. В Одеския ръкопис с подобни орнаменти ∴ ∴ ∴ завършват Чин вечерня (л.19а), краткият месецеслов (л. 48б), епистолията (л. 139а), както и кодексът. Същите орнаменти откривам в Часослова на Милко Котленски (л. 128а, 176а). Стилът на орнаментиката, заглавно-декоративното писмо, цветът на мастилото, взети в съвкупност с правописните и езиковите черти, позволяват двата паметника да бъдат определени като принадлежащи към едно книжовно средище, а именно към Котленската калиграфско-книжовна школа.

Други белези, като подвързията например, също са от значение при определяне координатите на създаване, местопребиваването, датировката и авторство на ръкописа. Те могат да са ориентир за принадлежност към дадена книжовна школа. Орнаментите на оригиналната кожена подвързия на Одеския дамаскин са изградени от геометрични фигури в центъра във вид на ромб с декоративни елементи. Личат характерните за котленските подвързии схеми – ромб и правоъгълник (Караджова/Karadzova 1994: 111). Тук откривам сходство с подвързиите на даскал Милко, които са типични, девет на брой (засега са върху осем негови ръкописа, сред които пет часослова, всичките подвързани, също и към едно лвовско печатно евангелие от 1636 г.) и поради тази типичност и повтораемост на композиционната схема и орнаментните елементи именно подвързиите му имат важна палеографско-кодиколожка стойност за идентифициране на неподписаните му ръкописи. Подвързията на друг часослов от третата четвърт на XVIII в., която е дело на Милко Котленски (Караджова/Karadzova 1994: 51), също показва сходство с подвързията на Одеския дамаскин № 37 (63).

За сравнение е взет ръкопис № 583 от сбирката на Музея на Възраждането (Варна); той принадлежи към Котленския книжовен център, XVIII в. (1761 г.). Подвързията на този ръкопис е дело на Софроний Врачански, който в ранния си период се е занимавал и с подвързване на ръкописи и похабени старопечатни книги (Караджова/Karadzova 1994: 51). Споменатия ръкопис № 583 е сборник от жития, слова и апокрифи, който включва **Слово бѣго Іωάνна златоустяго ѿ покаании дѣшевини; Слово стого апла павла; Ёпистолия**, и по съдържание значително съвпада с поученията в Одеския сборник.

Наблюденията показват голяма близост на Одеския дамаскин № 37 (63) с оглед украсата, писмото и графиката с Котленския дамаскин⁷, който представлява богато орнаментиран дамаскин на поп Стойко от 1765 г., издаден фототипно в юбилейния сборник „Катехизически, омилетични и нравоучителни писания на Св. Софроний Врачански“⁸ (1989 г.). Във връзка с палеографската атрибуция на Одеския дамаскин към Котленското книжовно средище бяха използвани също така и фототипните издания на двата Софрониеви преписа на Паисиевата „История славянобългарска“ от 1762 (Райков/Raykov 1972) и 1781 г. (Романски/Romanski 1938), както и фотоприложенията към описите на ръкописните сбирки на НБКМ, НИМ и ЦСВП.

4. Изводи

На базата на комплексни данни и свързването на различни по тип палеографски и кодикологични констатации, графични характеристики, украса и орнаменти, както и сравняването с атрибутирани датирани ръкописи Одеският дамаскин № 37 (63) е предатиран към средата на XVIII в., което потвърждава по-рано изказаната от Д. Петканова хипотеза, направена въз основа на езика на паметника (Петканова/Petkanova 1965: 251). Преписвачът попъ **Илия Марку** очевидно е от Котленската калиграфска школа, за което говорят калиграфското писмо, изящната орнаментика, стилът на подвързийната украса, най-вече особените елементи на украса, съчетаваща местната книгоукрасителна традиция и влиянието на приложните изкуства, както и битовата орнаментика. Като се съди по калиграфското писмо и изящната орнаментика, може да се допусне, че книжовникът е създал и други ръкописи, които не са запазени или все още не познаваме.

През XVIII в. Котел преживява истински стопански разцвет, който дава своето отражение на книжовността и културата. Мнозина будни котленци още тогава се отправят на поклонение в Атонските манастири. Особено силни са техните връзки с манастирите „Хилендар“ и „Зограф“ – духовно-просветни огнища, откъдето черпят знания за българските книжовни традиции. Оттам се внасят и много богослужбени книги, които стават образец за котленските книжовници. Доста често монаси поклонници, пътувайки до Атон, са носили свои книги. Малкоформатният Одески дамас-

кин № 37 (63) с размери 100x65 предполага наличие на условия за преносимост и употреба извън храмовото пространство.

Тук интересен паралел може да се направи с една миниатюрна печатна книжка на Яков Крайков. Проф. М. Цибранска-Костова издава текста ѝ по лайденския екземпляр (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2012). Сборникът е уникален кирилски палеотип, който се отличава с оригиналния си джобен формат 10.5x7.5 см. Закономерен интерес към занимателното четиво, случайност или каприз на съдбата, но е факт, че подобни книги прекосяват пространства и времеви граници, скрити в джоба на пътуващ търговец или друг притежател. Джобният формат на подобни книги е за пътуващи хора, но дали трябва да е обвързан със служение?

И понеже засега нямам отговор на този въпрос, констатирам само, че Одеският дамаскин № 37 (63) е извървял един интересен път: написан е в Котленската калиграфска школа от един от учениците на Милко Котленски, впоследствие е отнесен в Зограф от някой поклонник или търговец, където по-късно, през 1844 г., е открит от учения славист В. И. Григорович и отнесен в Одеса, където се съхранява до днес. Това е интересният път на една българска книга. А настоящото проучване е само една малка крачка за връщането на Одеския дамаскин № 37 (63), който е част от българското книжовно богатство, обратно в България.

Благодарности

Статията е част от проекта *Всекидневният живот през Средновековието по лексикални данни от български и румънски език*. Изказвам благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между Българската академия на науките и Румънската академия.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Съхранява се в Одеската национална научна библиотека под сигнатура 1/114.

² Дарът на В. И. Григорович представлява отделна библиотека – „Отдел по славянской филологии профессора В. И. Григоровича“. Това една от най-значимите колекции, подарявани някога на университета <<http://liber.onu.edu.ua/pdf/dariteli.pdf>> (прегледан на 26.06.2022).

³ Тази част от сбирката е описана от А. Е. Викторов (Викторов/Viktorov 1879) <<http://liber.onu.edu.ua/pdf/200/viktorov.pdf>>; <<https://lib-fond.ru/lib-rgb/87/>> (прегледан на 29.09.2022).

⁴ Вж. Толковый словарь русского языка. *Ушаков, Д. Н.* Толковый словарь в четырех томах, Т. 3. Москва, 1948, с. 264: „Полнехонький, полнехоньякая, ое; -нек, -нька -ньо (разг.) > Совсем полный, наполненный“.

⁵ Тук предлагам само обобщени и систематизирани наблюдения върху графичните особености на ръкописа. Правописните особености ще бъдат предмет на друго изследване.

⁶ Съхранява се в ЦСВП „Иван Дуйчев“, кат. 13.

⁷ Съхранява се в Санкт-Петербург, БАН, Сирку 13.5.18.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1963: *Ангелов, Б.* Съвременници на Паисий, кн. I, София.
- Брага 2003: *Брага, Т.* Деякі палеографічні особливості рукопису № 38/64 зі збірки В. І. Григоровича. – *Проблеми сучасного літературознавства*. Одеса, Маяк, с. 250–255.
- Брага 2021: *Брага, Т.* Малко познат дамаскин от Карловска-аджарската художествена школа: Одески дамаскин № 36 (62) – палеография, кодикология, датировка. *Български език*, № 4, с. 60–77.
- Бернштейн 1957: *Бернштейн, С. Б.* К изучению редакций болгарских списков „Сокровища“ Дамаскина Студита. – *Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов*. София, БАН, с. 215–224.
- Викторов 1879: *Викторов, А. Е.* Собрание рукописей В. И. Григоровича. Москва.
- Григорович 1848: *Григорович, В. И.* Очеркъ ученаго путешествия по Европейской Турції (съ картою окрестностей Охридскаго и Преспанскаго озеръ). Казань, Типография императорского Казанского университетата.
- Джурова 1980: *Джурова, А.* Калиграфски материали и инструменти: 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. София, Изкуство.
- Дѣмина 1968: *Дѣмина, Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Филологическое введение в изучение болгарских дамаскинов. Т. 1. София, Издателство на БАН.
- Дѣмина 1971: *Дѣмина, Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Палеографическое описание и текст. Т. 2. София, Издателство на БАН.
- Дѣмина 1985: *Дѣмина, Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Тихонравовский дамаскин как памятник книжного болгарского языка XVII в. на народной основе. Т. 3. София, Издателство на БАН.
- Димитрова 2009: *Димитрова, М.* Книжнина през XVII в. Книжовници и средища. Дамаскинарска литература. – *История на българската средновековна литература*. Съст. А. Милтенова. София, Изток-Запад (2 изд. 2009), с. 727–740.
- Караджова 1994: *Караджова, Д.* Котленският книжовен център през XVIII век. Пловдив.
- Лавров 1899: *Лавров, П. А.* Дамаскин Студит и сборники его имени „дамаскины“ в югославянской письменности. Т. VII. Одесса, с. 15–53.
- Милтенова 1980: *Милтенова, А.* Към характеристиката на българската литература през XV–XVII в. (сборници със смесено съдържание), дисертация, машинопис.
- Милтенова 1986: *Милтенова, А.* Към въпроса за сборниците със смесено съдържание в българската книжнина от XV–XVII в. – *Литература, общество, идеи*, София, с. 66–70.
- Мирчева 1997: *Мирчева, Е.* Проблеми на установяването на книжнорезиковата норма в новобългарските дамаскини от XVII в. – *Paleobulgarica*, № 3, с. 96–113.

- Мирчева 2001: *Мирчева, Е.* Не-дамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век. ВеликоТърново, Фабер.
- Мирчева 2014: *Мирчева, Е.* Библейските текстове в българските дамаскини – начин на употреба. – *Известия на Института за български език*, кн. XXVII. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 34–53.
- Митринов 2005: *Митринов, Г.* Родопско книжовно наследство. Райковски дамаскин. Варна, Изд. на Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“.
- Митринов 2007: *Митринов, Г.* Към нормализацията на текстовете в Райковския дамаскин, направена от Маньо Стоянов. – *Българска реч*, № 2, с. 38–51.
- Мичева 2015: *Мичева, В.* Картината на света в новобългарските дамаскини. София, ДиоМира.
- Мичева 2016: *Мичева, В.* Диалектно и книжовно в езика на новобългарските дамаскини. – В: *Професор Иван Кочев – живот, отдаден на езикознанието. Юбилеен сборник*. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 59–63.
- Младенова, Велчева 2013: *Младенова, О., Б. Велчева.* Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. София, НБКМ.
- Мочульский 1890: *Мочульский, В. Н.* Описание рукописей В. И. Григоровича. – *Летопись Историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете*. Одесса, Типография Императорского университета, с. 100–114.
- Петканова-Тотева 1963: *Петканова-Тотева, Д.* Библиография на дамаскините у нас и в чужбина. – *Известия на Народната библиотека и библиотеката на Софийския държавен университет*. Т. III (IX), София.
- Петканова-Тотева 1965: *Петканова-Тотева, Д.* Дамаскините в българската литература. София, Издателство на БАН.
- Петрунь 1927: *Петрунь, Ф.* Рукописна збирка В. И. Григоровича. Библиографични замітки. *Праця Одеської центральної наукової бібліотеки* – Вип. 1. Одеса, Типография Императорского университета.
- Пыпин 1861: *Пыпин, А. Н.* Памятники старинной русской литературы: издаваемые графомъ Григориемъ Куселевымъ-Безбородко. Т. III.
- Тихонравов 1863: *Тихонравов, Н.* Памятники отреченной русской литературы. Т. 2. Москва, Университетская типография, с. 40–58.
- Радославова 2011: *Радославова, Д.* Граничният седемнадесети век. Българската православна книжнина – феномен от периферията. Съст. Кунчева, Р. *Маргиналното в/на литературата*. София, Боян Пенев, с. 208–232.
- Райков 1972: *Райков, Б.* История славяноболгарская. Първи Софрониев препис. Юбилейно фототипно издание. София, Наука и изкуство.
- Романски 1937: *Романски, Ст.* Български въпроси в преписката на И. И. Срезневски с В. И. Григорович. – *СпБАН: Клон историко-филологичен и философско-обществен*, кн. LIV, София, с. 159–175.
- Романски 1938: *Романски, Ст.* Новъ Софрониевъ преписъ на Паисиевата история отъ 1871 год. – *Български старини*. Придворна печатница.
- Цибранска-Костова 2012: *Цибранска-Костова, М.* Сборникът „Различни потреби“ на Яков Крайков между Венеция и Балканите през XVI век. София.

- Яцимирски 1921: *Яцимирский, А. И.* Описание южно-славянских и русских рукописей заграничных библиотек. Т. 1, Петроград.
- Tischendorf 1866: *Tischendorf, K.* Apocalypses apocryphae Mosis, Esdrae, Pauli, Johannis, item Mariae Dormitio: additis Evangeliorum et actuum Apocryphorum supplementis. Leipzig.
- Jagić 1877: *Jagić, V.* Opisi i izvodi iz nekoliko juznoslovenskih rukopisa. Kako se pisalo bugarski prije dvjesti godina. – *Starini*, knj. IX, u Zagrebu.

REFERENCES

- Angelov 1963: *Angelov, B.* Savremennitsi na Paisiy, kn. I, Sofia.
- Braga 2003: *Braga, T.* Deiaki paleografski osoblivosti rukopisu № 38/64 zi zbirki B. I. Grigorovicha. – *Problemi suchasnogo literaturoznavstva*. Odesa, Maiak, s. 250–255.
- Braga 2021: *Braga, T.* Malko poznat damaskin ot Karlovska-Adzharskata hudozhestvena shkola (Odeski damaskin № 36 (62)) – paleografiya, kodikologiya, datirovka. – *Balgarski ezik*, N 4, s. 60–77.
- Bernshtein 1957: *Bernshtein, S. B.* K izucheniju redaktsij bolgarskih spiskov “Sokrovishcha” Damaskina Studita – *Ezikovedski izsledvaniya v chest na akad. St. Mladenov*. Sofia, BAN, s. 215–224.
- Grigorovich 1848: *Grigorovich V. I.* Ocherk uchenago puteshestviia po Evropeyskoi Turtsii“ (sa kartoiu okrestnostei Ohridskago i Prespanskago ozera). Kazan', Tipografia imperatorskogo Kazanskogo universiteta.
- Demina 1968: *Demina, E. I.* Tikhonravovskii damaskin. Bolgarskii pamiatnik XVII veka. Filologicheskoe vvedenie v izuchenie bolgarskih damaskinov. T. 1. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Demina 1971: *Demina, E. I.* Tikhonravovskii damaskin. Bolgarskii pamiatnik XVII veka. Paleograficheskoe opisanie i tekst. T. 2. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Demina 1985: *Demina, E. I.* Tikhonravovskii damaskin. Bolgarskii pamiatnik XVII veka. Tikhonravovskii damaskin kak pamiatnik knizhnogo bolgarskogo iazyka XVII veka na narodnoi osnove. T. 3. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Dimitrova 2009: *Dimitrova, M.* Knizhnina prez XVII v. Knizhovnitsi i sredishta. Damaskinarska literatura. – *Istoriya na balgarskata srednovekovna literatura*. Sast. A. Miltenova. Sofia, Iztok-Zapad (2 izd. 2009), s. 727–740.
- Dzhurova 1980: *Dzhurova, A.* Kaligrafski materiali i instrumenti: 1000 godini balgarska rakopica kniga. Ornament i miniatyura. Sofia, Izkustvo.
- Iatsimirskii 1921: *Iatsimirskii, A. I.* Opisanie iuzhno-slavianskikh i russkikh rukopisei zagranichnykh bibliotek. T. 1, Petrograd.
- Jagić 1877: *Jagić, V.* Opisi i izvodi iz nekoliko juznoslovenskih rukopisa. Kako se pisalo bugarski prije dvjesti godina. – *Starini*, knj. IX, u Zagrebu
- Karadzova 1994: *Karadzova, D.* Kotlenskiyat knizhoven tsentar prez XVIII vek. Plovdiv.
- Lavrov 1899: *Lavrov, P. A.* Damaskin Studit i sborniki ego imeni „damaskiny“ v iugoslavianskoi pis'mennosti. T. VII. Odessa, s. 15–53.
- Micheva 2015: *Micheva, V.* Kartinata na sveta v novobalgarskite damaskini. Sofia, Diomira.

- Micheva, 2016: *Micheva, V.* Dialektno i knizhovno v ezika na novobalgarskite damaskini. – In: *Profesor Ivan Kochev – zhivot, ottdaden na ezikoznaniето. Yubileen sbornik.* Sofia, Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, s. 59–63.
- Miltenova 1980: *Miltenova, A.* Kam karakteristikata na balgarskata literatura prez XV–XVII v. (sbornitsi sas smeseno sadarzhanie), disertatsiya, mashinopis.
- Miltenova 1986: *Miltenova, A.* Kam vaprosa za sbornitsite sas smeseno sadarzhanie v balgarskata knizhnina ot XV–XVII v. – *Literatura, obshtestvo, idei*, s. 66–70.
- Mircheva 1997: *Mircheva, E.* Problemi na ustanovyavaneto na knizhnoezikovata norma v novobalgarskite damaskini ot XVII v. – *Paleobulgarica*, N 3, s. 96–113.
- Mircheva 2001: *Mircheva, E.* Ne-damaskinovi slova v novobalgarskite damaskini ot XVII. Veliko Tarnovo, Faber.
- Mircheva 2014: *Mircheva, E.* Bibleyskite tekstove v balgarskite damaskini – nachin na upotreba. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, kn. XXVII. Sofia, Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, s. 34–53.
- Mitrinov 2005: *Mitrinov, G.* Rodopsko knizhovno nasledstvo. Raykovski damaskin. Varna. Izd. na Varnenskiya svoboden universitet “Chernorizets Hrabar”.
- Mitrinov 2007: *Mitrinov, G.* Kam normalizatsiyata na tekstovete v Raykovskiya damaskin, napravena ot Manyo Stoyanov. – *Balgarska rech*, N 2, s. 38–51.
- Mladenova, Velcheva, 2013: *Mladenova, O., B. Velcheva.* Loveshki damaskin. Novobalgarski pаметник ot XVII vek. Sofia, NBKM.
- Mochul'skii 1890: *Mochul'skii, V. N.* Opisanie rukopisei V. I. Grigorovicha. – *Le-topis' Istoriko-filologicheskogo obshchestva pri imperatorskom Novorossiyskom universitete.* Odessa, Tipografiia Imperatorskogo universiteta, s. 100–114.
- Petkanova-Toteva 1963: *Petkanova-Toteva, D.* Bibliografiya na damaskinite u nas i v chuzhбина. – *Izvestiya na Narodnata biblioteka i bibliotekata na Sofiyskiya darzhaven universitet.* T. III (IX), Sofia.
- Petkanova-Toteva 1965: *Petkanova-Toteva, D.* Damaskinite v balgarskata literatura. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Petrin' 1927: *Petrin', F.* Rukopisna zbirka V. I. Grigorovicha. Bibliografichni zamitki. – *Pratsya Odes'koi tsentral'noi naukovoi biblioteki.* Vip. 1. Odessa, Tipografiia Imperatorskogo universiteta.
- Pypin 1861: *Pypin, A. N.* Pamiatniki starinnoi russkoi literatury: izdavaemye grafom Grigoriem Kushelevym-Bezborodko. T. III.
- Radoslavova 2011: *Radoslavova, D.* Granichniyat sedemnaideseti vek. Balgarskata pravoslavna knizhnina – fenomen ot periferiyata. *Sast. Kuncheva, R.* Marginalnoto v/na literaturata. Sofia, Boyan Penev, s. 208–232.
- Raykov 1972: *Raykov, B.* Istoriya slavyanobalgarskaya. Parvi Sofroniev prepis. Yubileyno fototipno izdanie. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Romanski 1937: *Romanski, St.* Balgarski vaprosi v prepiskata na I. I. Sreznevski s V. I. Grigorovich – *SpBAN: Klon istoriko-filologichen i filosofsko-obshchestven*, kn. LIV, Sofia, s. 159–175.
- Romanski 1938: *Romanski, St.* Nov Sofroniev prepis na Paisievata istoriya ot 1871 god. – *Balgarski starini.* Pridvorna pechatnitsa.
- Tikhonravov 1863: *Tikhonravov, N.* Pamiatniki otrenchennoi russkoi literatury. T. 2. Moskva, Universitetskaia tipografiia, s. 40–58.

Tischendorf 1866: *Tischendorf, K.* Apocalypses apocryphae Mosis, Esdrae, Pauli, Johannis, item Mariae Dormitio: additis Evangeliorum et actuum Apocryphorum supplementis. Leipzig.

Tsibranska-Kostova 2012: *Tsibranska-Kostova, M.* Sbornikat "Razlichni potrebi" na Yakov Kraykov mezhdu Venetsiya i Balkanite prez XVI vek. Sofia.

Viktorov 1879: *Viktorov, A. E.* Sobranie rukopisei V. I. Grogorovicha. Moskva.

✉ Д-р Татяна Брага

Секция за история на българския език

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

при Българската академия на науките

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Tatyana Braga, PhD*

Department of History of Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria

Публикувано: 30 декември 2022

Published: 30 December 2022